

egyenlítő

LAPSZÁMOK KÖNYVAJÁNLÓ ESEMÉNYEK

Katona Eszter: „Mert szeretett Hispánia...” – Garc3a Lorca halálának 75. 3vfordul3jára

Az id3n emlékez3nk Federico Garc3a Lorca halálának 3s a spanyol polg3rhab3r3 ki3rbban3s3nak 75. 3vfordul3j3ra, s e k3t esem3ny, legal3bbis a spanyol k3ztudatban szinte egyg3 v3lt. H3rom 3ve sokkal kisebb visszhanggal ugyan, 2008-ban 3nnepe3t3nk meg a spanyol k3lt3 sz3let3s3nek 110. 3vfordul3j3t, t3ny azonban, hogy internetes keres3n b3ng3szve az ennek kapcs3n megjelent spanyol h3rket alig kapunk eredm3nyt, m3g az ide3 3vfordul3 keres3szav3t be3tve t3bb ezerre r3g a tal3latok sz3ma a vil3gh3l3n. Azt se feledj3k, hogy Lorca sz3let3se is kulcsesztend3 volt a hisp3n t3rt3nelemben, hisz Spanyolorsz3g 3ppen 1898-ban vesz3tette el utols3 gyarmata3t. 1998-ban 3gy nem csak Lorca sz3let3s3nek 100. 3vfordul3j3ra emlékeztek a spanyolok, hanem a gyarmati korszak v3g3re, valamint a szint3n 3vfordul3s 98-as nemzed3k nagy alakj3ira.

Tal3n m3g egy fontos d3tumot 3s esem3nyt 3rdeses kiemelni a spanyol politikai k3zelm3ltb3l. Ez a 2007-ben elfogadott Ley de la Memoria Hist3rica (T3rv3ny a t3rt3neti emlékezetr3l), mely a polg3rhab3r3 3s a Franco-3ra 3ldozatainak rehabilit3ci3j3t c3lz3, heves vit3kat kiv3lt3, f3j3 emlékeket felt3p3 jogszab3ly3 v3lt.¹

A t3rv3nyt kritik3val illet3k k3z3tt voltak olyanok, akik a m3lt sebeinek felszak3t3s3t3l tartottak, de olyanok is – k3zt3k t3bb, a m3lt b3neinek szisztematik3s 3s t3rv3nyes felt3r3s33rt sikrasz3ll3 hivatalos szervezet –, akik a t3rv3ny sz3vegez3s3t bír3lt3k 3lesen. Az 3 v3lem3ny3k szerint a franc3izmus 3ldozatainak emléke nem szem3lyes, vagy csal3di 3gy, hanem t3rsadalmi 3s humanista k3teless3g.

A d3tumok e kavalk3dj3val csak arra k3v3ntam utalni, hogy egyr3sz3t ugyan természetes, hogy az 3vfordul3k ur3lj3k a t3rt3nelmi emlékez3tet, m3sr3sz3t azonban sajn3latos, hogy Lorca alakj3 3s m3v3szete ilyen jelent3sekkel v3lt terhelt3.

Hans-J3rg Neusch3fer, a franc3ista cenz3r3val foglalkoz3 Ad3os a la Espa3a eterna cím3 k3nyve bevezet3j3ben ley del silencio-k3nt (a csend t3rv3nye) eml3ti azt az iratlan szab3lyt, mely Lorca V3rn3sz cím3 dr3m3j3ban is k3zponti kateg3ri3. A csend, a hallgat3s, a m3lt eltemet3se, a tabuk nem bolygat3sa s3r3s3dik bele a V3leg3ny anyj3hoz int3zett „calle usted” (hallgasson) felki3lt3s3ba. A megkeseredett, fiainak elveszt3s3be bele3r3l3 anya szavaiba is a csend t3rv3nye 3gette b3lyeg3t: „Itt lapul, folyton ugr3sra k3sz3n a ki3lt3s, itt a mellemben, a k3penyem

alatt, de el kell fojtanom, mert mihelyt a halottat kiviszik, az 3l3 hallgasson. Hagyja a n3pekre a sz3t.”²

M3lyen 3rdeses, hogy Lorca utols3 3s egyben legismertebb sz3ndarabj3nak, a Bernarda Alba h3z3nak is a silencio (csend) a z3rszava: „3, Bernarda Alba legkisebb l3nya sz3zen halt meg. Hall3tt3tok? Csend! Csend, ha mondom! Csend!”³ A tragikus sors3 Adela hal3l3nak igazi oka nem juthat ki Bernarda h3z3nak falai k3z3l, a hallgat3s t3rv3nye ezt fel3l3rja.

An3lk3l, hogy 3ll3st foglaln3k a t3rt3nelmi emlékez3t miatt kialakult vit3ban, nem lehet elmenni a fenti p3rhuzam mellett. Az eml3tett Ley de Memoria Hist3rica 3ppen ezt a csend t3rv3ny3t bolygatta meg, 3gy t3nt azonban, 2008-ra a spanyol t3rsadalom m3r meg3rett a t3rt3nelmi hallgat3s paktum3nak megt3r3s3re.

*

Az 1936 augusztus3ban meggyilkolt k3lt3 egy Granad3hoz k3zeli t3megs3rban nyugszik, valahol Viznar 3s Alfacar k3z3tt, de hogy pontosan hol, azt senki sem tudja. A nemzeti emlékez3t t3rv3nye megfelel3 jogi h3tteret biztos3tott, hogy exhum3lj3k 3s m3lt3 k3r3lm3nyek k3z3tt 3jratemess3k a XX. sz3zad legnagyobb spanyol k3lt3j3t 3s dr3m3r3j3t. Ezt s3rgette a t3rt3n3szek 3s az irodalm3rok nagy r3sze is, 3l3k3n a Lorca-kutat3 lan Gibsonnal, aki az El asesinato de Federico Garc3a Lorca (Federico Garc3a Lorca meggyilkol3sa, 2005) cím3 k3nyv3hez m3r kor3bban sz3les kutat3sokat v3gzett a k3lt3 maradv3nyainak felder3t3se 3rdek3ben. De vajon hogyan viszonyultak mindehhez a k3lt3 hozz3tart3z3i? A Lorca-csal3d egészen m3shogy l3tta ezt, s ennek ok3t a Fundaci3n Federico Garc3a Lorc3t (Federico Garc3a Lorca Alap3tv3ny) vezet3 Laura Garc3a Lorca de los R3os, a k3lt3 unokah3ga 3gy foglalta 3ssze m3g 2008 ny3r3n: „Federico b3csik 3m egy a polg3rhab3r3 t3bb sz3zezer 3ldozata k3z3l. Nem hiszem, hogy k3l3n elb3n3s j3rna neki, 3s val3sz3n3leg 3 sem akarn3. [...] Nem akarunk exhum3l3st 3s 3jratem3t3st, az egész ter3letet szeretn3nk emlékhely3 nyilván3tani. [...] M3s a m3lt politikai felbolygat3sa, 3s m3s az egy3ni, csal3di emlékez3t

életben tartása.⁴ Vagyis Lorca hozzátartozói családi ügynek tartják a gyászt és az emlékezést. Mégis Lorca művészi nagysága, ismertsége és halálának szimbolikus tartalma miatt úgy tűnik, ez a családi ügy nem maradhatott sokáig személyes síkon. A Lorcával egy időben kivégzett áldozatok hozzátartozói az exhumálás mellett tették le a voksukat, s ezt természetesen a Lorca család sem tudta megtiltani. Laura García Lorca azonban kiemelte, hogy minden családnak joga van a rokonainak a felkutatásához, ők azonban azt kívánják, hogy Lorca maradványai maradjanak háborítatlanul.

Számos ismert író, történész, irodalomtörténész is a család nézeteit osztja. Francisco Rico azt hangsúlyozza, hogy Lorca egyé vált a többi áldozattal, és a tömegsír többi halottja is egy Lorcával, s így a viznari emlékhely feltárását, a csontok azonosítását kegyeletstörténeti látványosságnak tartja. Rico megfogalmaz egy fontos kérdést is: vajon mi történik majd a leletekkel? Lorca csontjai egy mauzóleumba kerülnének, a többi beazonosítatlan maradvány pedig egy tömegsírba térne vissza? A történész Santos Juliá is úgy véli, hogy Viznar egy olyan temető, melynek emlékét nem szabad megsérteni.

Velük ellentétes véleményen van a már említett Ian Gibson, aki szerint Lorca a világ leghíresebb költője, és sem a családnak, sem a történelemnek nem szolgálunk azzal, ha nem szerzünk maradványai hollétéről bizonyosságot. Lorca halála nem magányügy, ezért az író hispanista szerint a köz érdeke felülírja a család személyes akaratát. Gibson hangsúlyozza, hogy a tömegsír szimbolikus jelentőséggel bír és annak kiderítése, hogy mi történt az ott nyugvó áldozatokkal, az igazságot tárja végre fel.⁵

A 2009 novemberében megindított ásatások azonban nem hoztak eredményt. A sírok feltételezett helyén a kutatók nem találtak emberi csontokat, így ez a nem várt fordulat újabb spekulációknak adott alapot. Vajon a hatalmas nemzetközi visszhang és felháborodás miatt még Franco ásatott ki és szállíttatta máshová a holttesteket? Vagy a Lorca-család exhumálta és temette el ismeretlen helyre már korábban híres rokonát? Lorca nyughelyének megismerésében tehát semmivel sem vagyunk előrébb, mint a történelmi emlékezet törvénye előtt voltunk.

Hasonlóan bizonytalan és nyitott az a kérdés is, hogy kik voltak a kivégzés felelősei. Miguel Caballero történész legfríssebb kutatásai, úgy tűnik, megfeytették ezt a talányt, eredményeivel azonban a gyilkosság eddig ismert indítékait (Lorca politikai beállítódása és homoszexualitása) is megkérdőjelezte. Caballero ugyanis arra világított rá, hogy a költő meggyilkolásának háttérében távoli rokoni rivalizálás és ellenségeskedés állhatott.⁶

Talán sosem fogjuk megtudni a teljes igazságot, de felmerül a kérdés, vajon mit számít ez már. Miért fontosabb az utókornak egy művész halála, mint a műve? Hiszen milyen szépen megfogalmazta Lorca nagyságát és világirodalmi fontosságát már Nagy László is: „Lorcát a halál emelte látószögünkbe, mint fekete szenzációt. [...] És nem a mártírság tette nagygyá, hanem a mű.”⁷ A pap-költő Puszta Sándor is ugyanerről ír a költészet nyelvén Federico García Lorca című versében: „volt ki vállába / volt ki szívébe / volt ki kezébe lőtt / verseibe senki / efeledték parancsba tenni / kivégzése előtt”.

Másik kérdés, mely több irodalmár érdeklődését foglalkoztatja, a költő homoszexualitása. Olyan abszurd feltételezések is születtek – még az '50-es években⁸ –, mely szerint Lorca megölése mögött is homoszexuális leszámolást kell keresnünk. A Franco-korszakban mindenféle másság tiltott volt, így a nemi másság kérdése is tabu témának számított, nem létezett. Lorca vonzódása azonban tagadhatatlan volt Salvador Dalí iránt, mint ahogy az sem kétséges, hogy az Egyesült Államokba való utazása előtti lelki válságát egy szobrászhoz, Emilio Aladrénhez fűződő viszonzatlan szerelme okozta. A nyitottabb amerikai társadalmi környezetben írt Lorca művekben már markánsabban (Óda Walt Whitmanhoz), sőt néhol provokatíván (A közönség) van jelen a homoszexualitás kérdésköre. Lorca más műveit olvasva mind költészetében, mind színházában egyértelmű utalásokat találunk az azonos neműek közötti szerelem kintzó lelki gyötrelmére (Sötét szerelem szonettjei), az apaság lehetőségének meg nem élhetésére (A kiszáradt narancsfa dala című verse, az Öt év múlva című drámája). Ugyan Franco 1975-ben meghalt, de mintha a demokratikus Spanyolország is tabuként tekintett volna a rehabilitált költő másságára. Az említett Sötét szerelem szonettjei 1984-ben az ABC napilap mellékletében láttak hivatalosan napvilágot, a kötet címe azonban – a család kérésére – egyszerűen Sonetos de Amor (Szerelmes szonettek) lett, jelezve a tradicionalista spanyol társadalom homofóbiáját. Am tagadhatatlan: a versciklus darabjai egyértelműen nem egy nőhöz íródtak, hanem egy férfihoz. Jóllehet, egyik versben sem található pontos utalást, az ihletadó és a versek címzettje Rafael Rodríguez Rapún, Lorca utolsó nagy szerelme volt. A korábban már többször idézett Ian Gibson is alapos kutatást végzett ebben a problémakörben is, s ennek eredményeit tárja elénk a Lorca y el mundo gay (Lorca és a meleg) című 2009-ben kiadott könyvében. Véleménye szerint Lorca életművének több pontja is érthetetlen az író másságának figyelembevétele nélkül. A nemi orientáció és a művészi kifejezőmód Lorca esetében elválaszthatatlan – hangsúlyozza Gibson.

*

Túl a történelmi emlékezet tisztázatlan pontjain és a nemi hovatartozás dilemmáin, tegyük fel inkább most azt a kérdést, hogy mitől élő még ma is Lorca művészete? Mitől hatnak művei mindig olyan elementáris erővel időbeli és térbeli korlátok nélkül? Erre a választ az egyetemes és örökérvényű ősi mítoszokban, valamint az ezekhez társuló asszociációkban találjuk meg. A természeti elemek (föld, víz, levegő, tűz) gazdag szimbolikája, a hold és a nap, a tör és a vér rituális képei az egész lorcai világot átszövik. És a halál. A halál víziójától elválaszthatatlan a bika és a bikaviadal képe is, mely már átvezet a tipikus spanyol motívumokhoz. Ezek azonban nem kosztumbrista, zsánerképi kellékeként vonulnak fel a költő eszköztárában, hanem a mór múltban, az andalúz népdalban, a cigány hagyományokban és a flamencóban gyökereznek. Az andalúz művész versei a ritmus és az akusztikus élmény mellett értelmű vizuális világot is élénk tárnak. Tapinthatóvá válik a sötétség és a fény, érezzük a magasságot és a mélységet, a színek lüktetését, a fekete és

fehér kontrasztját, a kiontott vér vörösének fenyegetését, vagy az olívák zöldjének rejtélyes csendjét. Lorca drámáinak központi témája az emberi szabadságvágy – akár érzelmi (Bernarda Alba háza), akár politikai értelemben (Mariana Pineda) – és annak korlátozása szintén egyetemes és örök.

Lorca művészetének, egyetemessége mellett, van egy másik varázsa is. Ez a kiismerhetetlenség és a misztikusság, mely Lorca személyiségéből ered. „Federicót a gyermekkel kell összehasonlítani, vagy az anygallal, a vízzel, a sziklatömbbel... egyedülállóan kell látnunk, aki állandóan változott, változékony volt, mint maga a természet. [...] Meseszerű és misztikus volt.” – írta róla kortársa, Vicente Aleixandre.⁹ Művészete is állandóan változott, állandó mozgásban volt mind formailag, mind tartalmilag. Szinte hihetetlen, de ugyanaz a költő írta az Andalúz dalok ciklus népi gyökerű verseit, mint a Költő New Yorkban kötet szürrealista képvilágú alkotásait. Ugyanaz a szerző álmodta színpadra Bernarda Alba házának fotorealista színpadképét, mint az Őt év múlva című lehetetlen színdarab álomszerű vízióját.

Korábban említettem, hogy Lorca művészete nem ismer időbeli vagy térbeli határokat. A nyelvi korlátok azonban mindenképp határt szabhattak volna Lorca egyetemességének. Mi magyarok azonban olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy számos nagy műfordítónk munkájának köszönhetően szinte a teljes lorcai életművet ismerhetjük. Hosszasan lehetne sorolni a neveket – a magyar Lorca Összesen huszonegy műfordító dolgozott –, közülük Nagy László nevét, úgy érzem, kötelező kiemelni. Nagy előtt a Cigányrománcok már 1947-ben két kiadást is megélt, az egyik András László, a másik Gyertyán Ervin tolmácsolásában. Anélkül, hogy András vagy Gyertyán fordítói munkáját alábecsülném, kétségtelen, hogy Nagy László költői vénája is szükséges volt ahhoz, hogy Lorca románcai a maguk költői teljességében szóljanak hozzánk, s hogy a duende – legyen az angyal, múzsa, démon, szellem, kobold, vagy Lorca szavaival, az „a titokzatos erő, amit mindenki érez, de egyetlen filozófus sem tud megmagyarázni”¹⁰ – átüssön magyarul is. Garai Gábor is megjegyzi, hogy az 1963-as Lorca-válogatáskötettel (ebben jelentek meg a Cigányrománcok először Nagy László fordításában) végleg leomlottak a spanyol költő és a magyar szöveg közötti nyelvi korlátok, s „úgy szól hozzánk Lorca teljességében megmutatva magát, mintha sosem is beszélt volna másképp.”¹¹

Lorca itthoni ismertsége vitathatatlanul jeles műfordítóink munkájának és a kiváló színpadi bemutatóknak az érdeme. Az első Lorca mű előadására 1955-ben került sor (Katona József Színház, Bernarda Alba háza) majd e színpadi siker magával hozta a nyomtatott kiadásokat is. Az '50-es évek második felében öt Lorca mű kerül kiadásra magyar nyelven. 1957-ben végre megjelenik egy válogatás költeményeiből és színműveiből, Toreádorsírató címmel. Ebben már több versciklusa, illetve négy nagy színdarabja (A csodálatos vargáné, Vérmennyegző, Yerma, Bernarda Alba háza) is megtalálható. Ugyanebben az évben Illyés Gyula fordításában kiadják a Várnászt is, melynek népszerűségéhez ismét egy színpadi bemutató (Nemzeti Színház) is hozzájárult. Majd 1958-ban az Európa Kiadó gondozásában lát napvilágot Három színmű címmel Lorca további, kevésbé ismert színpadi műve. 1959-ben külön kötetben adják ki A csodálatos vargánét, s ez alkalommal sem maradt el a színházi bemutató (Ódry Színpad).

Szintén '59-ben egy újabb gyűjtemény jelenik meg Lorca prózai írásaiból, tanulmányaiból, Federico García Lorca válogatott írásai címmel. 1963 újabb kulcsév a hazai Lorca-recepció történetében. Ekkor jelenik meg egy válogatáskötet (Federico García Lorca válogatott művei), amely immár valóban teljességében állította a magyar olvasók elé Lorcat. Persze még mindig nem művei teljes terjedelmében, de művészetének valódi nagyságában jelenik meg előtűnk. 1964-ben újabb hangos színházi siker következett. A Madách Színház Vámos László rendezésében műsorra tűzte a Yermát, Psota Irénnel a címszerepben.¹²

1967-ben, három korábbi válogatáskötet után, végre magyarul is megjelenik a (majdnem) teljes lorcai életművet elénk táró Federico García Lorca összes művei. '67 azonban nemcsak emiatt fontos esztendő a hazai Lorca-recepció szempontjából, hanem azért is, mert ebben az évben jelenik meg Péter László García Lorcáról szóló füzet.¹³ Egy évvel később Tolnai Gábor értékes monográfiája¹⁴ is napvilágot lát Lorcáról a Modern Filológiai Füzetek sorozatban.¹⁵

1972-ben külön kiadásban a Magyar Helikon Kiadó jelenteti meg a Várnászt, Illyés Gyula fordításában. 1975-ben két újabb válogatáskötetet adnak ki, Federico García Lorca versei (Európa Kiadó), valamint Két esti hold (Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó) címmel. Ez utóbbi kötet érdekessége, hogy gyermekek számára készült antológia és Lorca eredeti rajzai illusztrálják.

1976-ban a Magyar Helikon Kiadó gondozásában, Nagy László tolmácsolásában jelenik meg, immár harmadik önálló kiadásban a Cigányrománcok. A '76-os kiadást a gyönyörű fordítások mellett Pablo Picasso rajzai teszik emlékezetessé.

Lorca líráját még további kötetek is népszerűsítették: 1977-ben Federico García Lorca válogatott versei (Kozmosz Könyvek), 1988-ban A sötét szerelem szonettjei (Európa Könyvkiadó), 1989 és 1995-ben Federico García Lorca legszebb versei (Albatros Kiadó, Móra Ferenc Kiadó). Szintén 1995-ben kétnyelvű cigány–magyar kiadásban is napvilágot lát a Cigányrománcok, Choli Daróczi József és Nagy László tolmácsolásában.

Lorca lírája mellett drámái is újabb kiadásokat élnek meg: 1981-ben két kevésbé ismert Lorca-darab kerül egy kötetbe, A közönség és a Címtelen színdarab (Magyar Helikon Könyvkiadó). Az utóbbi mű 1995-ben és 1996-ban a Várnással együtt is megjelenik (Populart füzetek), majd 1988-ban Lorca összes drámáját is kiadja az Európa Kiadó, Színművek címmel. Az utolsó, napjainkig megjelent Lorca kötet 2006-ban látott napvilágot, szintén az Európa Kiadó gondozásában, Hat színjáték címmel.¹⁶

A hazai spanyol irodalmat népszerűsítő könyvkiadás tendenciáit vizsgálva Cervantes után Lorca a második helyet foglalja el népszerűségben.¹⁷ Ennek okát, a korábban említett művészi nagyságon kívül abban is kereshetjük, hogy szocialista könyvkiadásunk számára erkölcsi kötelesség is volt egy jobboldali autoriter rendszer áldozatát és annak munkásságát bemutatni Magyarországon. Az is érdekes azonban, hogy ennek ellenére mégsem nagy drámái – melyekre sokszor marxista interpretációk vetettek árnyékot és homályosították el Lorca drámái nagyságát – értek el magasabb példányszámot, hanem egyértelműen Lorca lírai munkássága jutott el szélesebb közönséghez. Ennek hátterében természetesen a dráma műfajának sajátossága is áll, jóllehet egy színházban sokkal korlátozottabb a nézőszám, mint a nyomtatásban kiadott irodalmak példányszáma esetében.

A színrevitelek kapcsán is kiemelhető néhány általános jellemző. Köztudott, hogy García Lorca minden színművében a női sors problematikája áll a középpontban, és ezért szinte csak női szerepeket írt. A színházak műsorpolitikája felől nézve ez azt jelenti, hogy egy-egy darabban több színésznő kap egyidejűleg szerepet. A legtöbb női figurát mozgató darab a Bernarda Alba háza, és talán épp ezért ez a legtöbbet játszott Lorca-darab a magyar színházakban. A Yerma főszerepe is erős, határozott karaktert kíván, melynek megformálása jutalomjátéknak tekinthető egy-egy színésznő életében. A három legismertebb Lorca dráma közül a Várnászt már valamivel kevesebbszer tűzik műsorra hazai színházaink. Ennek valószínűleg az az oka, hogy ebben található a legtöbb

szimbolikus, stilizált elem, amelyek színrevitele sem egyszerű, illetve a közönség sem mindig fogékony az ilyen jellegű próbálkozásokra.

Lorca kevésbé ismert darabjai (Don Perlimplín és Belisa szerelme a kertben, és a Don Cristóbal és Doña Rosita tragikomédiája) feltűnő gyakorisággal fordulnak elő a műkedvelő társulatok repertoárjában, illetve a Színművészeti Főiskola vizsgabemutatóin. Vannak azonban olyan Lorca-zsengék is – például a beteljesületlen rovarszerelemről szóló A halálhozó pillangó –, melyekkel valóban csak nagyon kevés színtársulat mer megpróbálkozni, azonban mindenképp figyelemre méltó a tény, hogy egy-egy színházunk felvállalja ezek bemutatását.

A Lorca-bibliográfián való visszatekintés is mutatja, hogy a spanyol művész sikere hazánkban töretlen és Lorca valóban él közöttünk, irodalmi és színházi értelemben egyaránt.

Mintha Lorca a duendéről szóló előadásában előre látta volna ezt: „A halál minden országban befejezés. Jön, és a függöny legördül. Spanyolországban nem. Spanyolországban széthúzzák a függönyt. Nálunk sokan haláluk napjáig élnek a négy fal között, s csak akkor viszik ki őket a napra. Spanyolországban a halott holtan is sokkal előbb, mint a világ bármely más táján: arcéle metsző, mint a borotva éle.”¹⁸

A költő halálának 70. évfordulóján 2006-ban jelent meg utoljára magyarul Lorca kötet, színházi bemutatók és műveiből készült, más-más művészeti ágakhoz tartozó adaptációk sora jelzi azonban, hogy Lorca művészi nagysága egyáltalán nem csökkent hetvenöt év távlatából sem.

Jegyzetek

1. A törvény jelentőségéről Anderle Ádám írt magyarul tanulmányt, A megbékélés törvénye és ára címmel. (Népszabadság, 2008. február 1. <http://www.nol.hu/archivum/archiv-479659>; utolsó látogatás: 2011. július 29.)
2. Federico García Lorca: Várnász, I. felvonás. Illyés Gyula fordítása. (Elektronikus formátumban elérhető: <http://mek.oszk.hu/00400/00435/00435.htm>); utolsó látogatás: 2011. július 27.)
3. Federico García Lorca: Bernarda Alba háza. András László fordítása. In: Federico García Lorca válogatott művei. Budapest: Európa, 1963. 694.
4. Inotai Edit interjúja Lorca árnyékában címmel. (Népszabadság, 2008. augusztus 1. <http://www.nol.hu/archivum/archiv-502104>; utolsó látogatás: 2011. július 29.)
5. El País, 2008. szeptember 19.
6. <http://www.diariodesevilla.es/articulo/ocio/1007674/los/asesinos/garcia/lorca.html> (Utolsó látogatás: 2011. július 27.)
7. Nagy László: Nincs bocsánat. In: Élet és irodalom, 1964. február 22. 3.
8. Jean-Luis Schonberg: „Por fin, la verdad sobre la muerte de García Lorca” In: Le Figaro Littéraire. Párizs, 1956. szeptember 29.
9. Idézi: Tolnai Gábor: Federico García Lorca. Budapest: Akadémiai Kiadó, Modern Filológiai Füzetek, 5. 1968. 28.
10. Federico García Lorca: A duende (András László fordítása.) In: Federico García Lorca válogatott művei. Budapest: Európa, 1963. 726.
11. Garai Gábor: A meghonosodott Lorca. In: Népszabadság, 1964. február 11.
12. Már két évvel korábban, 1962-ben az Egyetemi Színpad is bemutatta, igaz kisebb kritikai visszhanggal.
13. Péter László: Századunk irodalma: bibliográfia. 4. füzet: Federico García Lorca. Szeged: Somogyi Könyvtár, 1967.
14. Tolnai Gábor: id. mű.
15. 1968 után ugyan sorra jelentek meg Lorca művei, irodalomtörténeti szempontból azonban egy hosszú csend következett. Ezt 2007-ben két, spanyol nyelven kiadott mű törte meg. Az egyik Jánosi Zoltán kitűnő elemző írása, La acogida de Federico García Lorca en Hungría (Almería: Editorial Universidad de Almería), valamint Dobos Erzsébet Lorca kubai tartózkodását részletesen bemutató Conversaciones en La Habana: el episodio cubano de Federico García Lorca című könyve (Budapest: Eötvös József Könyvkiadó).
16. A példányszámokat illetően nehéz pontos adatokkal szolgálni. Anderle Ádám 1945–1979 között 80.000 példányban összesíti a kiadásokat (Anderle Ádám: Magyar-spanyol kapcsolatok ezer éve. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó, 2006. 161.), de 1979 után nincsenek számszerű statisztikák.
17. Benyhe János, Tóth Éva: Obras traducidas del español al húngaro editadas en Hungría entre 1945 y 1979, Budapest, 1980. 20–21.
18. Federico García Lorca: A duende (András László fordítása.) In: Federico García Lorca válogatott művei. id. mű. 731.

[vissza](#)